

Gender representations in the poetry of Frough Farokhzad and Ahmad Shamlou: Integrating cognitive poetics and critical discourse analysis

Aida Amidi¹ , Arsalan Golfam^{2*} , Mehdi Purmohammad³

1. PhD Student of Cognitive Science-Linguistics, the Institute for Cognitive Science Studies, Tehran, Iran
2. Associate Professor of Linguistics, Tarbiat Modarres University, Tehran, Iran
3. Department of Special Education, University of Alberta, Edmonton, Alberta, Canada

Abstract

Introduction: Cognitive poetics, as a method for reading literature generalizing cognitive patterns to poetry, should be able to answer the questions raised in literary theories, including the impact of gender. The relationship between language and gender is affected by power relations and requires critical discourse analysis. The present study investigates gender representation in the poetry of Frough Farokhzad and Ahmed Shamlou.

Methods: In the current study, cognitive poetics was integrated with Fairclough's critical discourse analysis, and the resulting theoretical framework was used to examine poems. Two pieces by Farokhzad and Shamlou were selected for study and read in full. Gender was traced in the poems based on the following: direct or implicit reference to men and women, reference to women or men in different roles, reference to experiences specific to a gender, using the sexual domain to conceptualize and attribute feminine and masculine to genderless objects and phenomena. Based on these cases, text fragments were defined and analyzed using a unified theoretical framework.

Results: The representation of women and men in the poetry of Farokhzad and Shamlou can be categorized into three explanatory axes: Women and men as parents, women and men as relationship subjects, and women and men independent of each other. While poets reject the dominant discourse in the first axis, Shamlou mainly supports the dominant discourse, and Farokhzad is against it in the other two axes.

Conclusion: The representation of gender in Farokhzad and Shamlou's poetry is revealed by examining competing spaces. Competing spaces in Farokhzad's poetry are mainly formed between different types of women and in opposition to the dominant discourse, and Shamlou's poetry, between genders and by backgrounding the female gender.

Received: 20 Sep. 2023

Revised: 25 Sep. 2023

Accepted: 28 Sep. 2023

Keywords

Cognitive poetics
Embodiment
Gender
Literary schemas
Critical discourse analysis

Corresponding author

Arsalan Golfam, Associate Professor of Linguistics, Tarbiat Modarres, Tehran, Iran

Email: Golfamarsalan@gmail.com

 doi.org/10.30514/icss.25.4.155

Citation: Amidi A, Golfam A, Purmohammad M. Gender representations in the poetry of Frough Farokhzad and Ahmad Shamlou: Integrating cognitive poetics and critical discourse analysis. *Advances in Cognitive Sciences*. 2024;25(4):155-172.

Extended Abstract

Introduction

Cognitive poetics used as a literary theory for reading literature and generalizes cognitive principles to poetry, and it should be able to answer the questions raised in literary theories, including the influence of gender on texts

- (2). Considering language as an embodied and experiential concept can open the way for the gender-based study of literary works with a cognitive poetics approach
- (3) mbodiment transcends biology, encompassing the

intricate interplay between the body and personality. It is reflected across a spectrum of topics, notably gender (5). Later studies, relying on the fact that no clear boundary exists between sex and gender, have more or less distanced themselves from assuming these concepts as independent and dual and have focused on their interactive relationship (9). Power relations in language and gender studies are explored using critical discourse analysis (11). The integration of cognitive poetics with critical discourse analysis has been done in this research in order to optimize it for investigating the representation of gender in poetry. “*Another Birthday*” by Forough Farrokhzad and “*Aida in the Mirror*” by Ahmed Shamlou are among the most prominent books published in the 40s S.H. (60s A.D.), in which gender and its representation are of central importance. The present study made an attempt answer the following questions: 1) How are men and women represented in the poetry of Farrokhzad and Shamlou? 2) What is the relationship between the representation of women and men in the poetry of Farrokhzad and Shamlou with gender discourses in the forties?

Methods

The current research is a qualitative and data-based study. The research data was collected by reading two books, “*Another Birthday*” by Forough Farrokhzad and “*Aida in the Mirror*” by Ahmed Shamlou. The books were published in Tehran in 1342 and 1343 H.S. (1963 and 1964 A.D.), respectively. *Another Birth* contains thirty-five poems, and *Aida in the Mirror* contains twenty-seven poems (actually 13 poems, one of which contains four poems, and another poem contains 12 poems). Fairclough’s model, including three levels of description, interpretation, and explanation, was used in this study to organize cognitive poetics around gender. In order to find gender-related items in the text, items with enough implications to be gendered were considered. This method prevents gender

speculation. For example, considering the female gender for the narrator of a poem whose singer is a woman can only be correct if there are sufficient reasons for this claim in the poem itself. Otherwise, the narrative may be about an abstract object, character, or identity that cannot be definitively identified due to the poem’s complexity. Based on this, the items extracted from the poems are placed in one of the following categories: 1) Direct or implicit references to men and women in the poem; 2) References to women or men in different roles (mother, father, lover, wife, and the like); 3) Referring to experiences specific to one gender (such as giving birth); 4) Using the sexual activity field (such as conceptualizing based on sex); 5) Attributing females and males to genderless objects and phenomena (such as trees).

According to the expansion of each item in the poem, one or more clauses or the entire poem was considered a text fragment. At the level of description in each text fragment, gender in the field of origin and destination of conceptual metaphors, megametaphor (if any), the ratio of women and men with cognitive ideal models, over-specificity and under-specificity of gendered subjects and action chains of gendered participants were investigated. The literary schema was used to interpret the discourse practice at the interpretation level. At the level of explanation, the results of the previous levels were organized in the form of patterns of representation of women and men in relation to gender discourses in the forties.

Results

Gender tracing based on five established criteria led us to seventy-six samples in *Another Birthday* and forty-three in *Aida in the Mirror*. The findings were in three explanatory axes: Women and men as parents, women and men as subjects of the relationship, and women and men independent of each other. The first axis showed that childbearing in these two works is activated in the pattern

of reproduction and drives men and women to the two lower spheres of mating (in Shamlu's poem) and rape (in Farrokhzad's poem). The concept of birth is only used to conceptualize natural or abstract phenomena positively. These two approaches create a gap in that part of the dominant discourse that values men's reproductive power and women's fertility. In addition, Farrokhzad challenges and rejects the valuing of women as procreative mothers. However, this does not mean the complete rejection of the concept of motherhood. The concept of motherhood is included in the nurturing mother model in relationships between men and women. The second axis indicated that at the level of the relationship, Shamlu sees the woman as the subject of a romantic relationship. A woman is conceptualized as a lover or combination with a nurturing mother (a faithful and nursing woman) or in the image of an ethereal woman (pure and incorporeal). Both cases are models of the Armani women cluster. This model disrupts the discourse of commodification of the body with a traditional point of view. The man of Shamlu's poem feeds on the love power of this ideal woman to become stronger and more victorious. This is the dominant discourse in which the faithful and submissive woman is influential in the man's growth in the power hierarchy. In Farrokhzad's poetry, no boundary was found between romantic and physical relationships. What happens in a relationship is becoming one, and men and women reach an equal point in the ups and downs of the relationship, and this path is a natural path. At the same time as activating the egalitarian discourse, Farrokhzad also rejects the commodification of the body. The results of the third axis revealed that in *Aida in the Mirror*, the woman appears once outside a relationship (with a man) or as a parent (for a child). However, the man, in addition to these two positions, is also present actively in an independent. In the dominant discourse, a woman is always defined in relation to a man, and a man is the one who can grow in

the power hierarchy. In Farrokhzad's poetry, men are depicted as belonging to an egalitarian discourse like women. However, women appear with different roles in the poem to be challenged as manifestations of the dominant discourse. Notably, the narrator sees herself as separate or different from these women.

Conclusion

The discourse of hegemonic masculinity and, consequently, modern submissive femininity were the two dominant discourses in the 1340s S.H. in Iran, which also overlapped with the discourse of body commodification. Competing discourses included egalitarian discourses and anti-body commodification discourses. Disturbing the existing discursive order required demarcation with modern government-made femininity and traditional femininity, denying the independence of female identity. Men's and women's reproductive power is the only part of the dominant discourse that is rejected with similar intensity by Shamlou and Farrokhzad. The signs of rejecting body commodification in Shamlu's poetry are rooted in the traditional view that protecting women's dependence is in the dominant discourse. The model of a nurturing mother, which is part of the dominant discourse, also leads to the image of an ideal woman in Shamlu's poem in combination with a lover. The man of his poetry has the characteristics of a hegemonic man. In his poetry, competing spaces between genders happen by backgrounding the female gender. The women's representation in Farrokhzad's poetry moves on the border that is necessary to disrupt the existing discourse order. Her poetry is less polarized than the male and female genders, and competing spaces are mainly formed between different types of women. This characteristic, along with the use of the female body and experience in conceptualization, shows her confrontation with the dominant discourse on different levels.

Ethical Considerations

Compliance with ethical guidelines

The researcher did not use any clinical examination on humans and animals. All ethical principles have been observed.

Authors' contributions

The first author wrote the draft paper. After reviewing and applying some corrections by other authors. The final version was compiled under the responsibility of the second author.

Funding

This research has been done at the author's expense.

Acknowledgments

This Article is a part of my PhD dissertation at The Institute for Cognitive Science Studies. The authors appreciate all experts and professors for their advice.

Conflict of interest

The authors declared no conflict of interest.

بازنمایی جنسیت در شعر فروغ فرخزاد و احمد شاملو: تلفیق شعرشناسی شناختی و تحلیل گفتمان انتقادی

آیدا عمیدی^۱، ارسلان گلفام^{۲*}، مهدی پورمحمد^۳

۱. دانشجوی دکتری علوم شناختی-زبان‌شناسی، موسسه آموزش عالی علوم شناختی، تهران، ایران

۲. دانشیار گروه زبان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

۳. دپارتمان آموزش ویژه، دانشگاه آلبرتا، ادمونتون، آلبرتا، کانادا

چکیده

مقدمه: شعرشناسی شناختی به مثابه روشی برای خوانش ادبیات که الگوهای شناختی را به شعر تعمیم می‌دهد، باید بتواند به پرسش‌های مطرح در نظریه‌های ادبی، از جمله تاثیر جنسیت، پاسخ گوید. رابطه زبان و جنسیت، متأثر از روابط قدرت و نیازمند تحلیل گفتمان انتقادی است. هدف پژوهش حاضر بررسی بازنمایی جنسیت در شعر فروغ فرخزاد و احمد شاملو است.

روش کار: در مطالعه حاضر شعرشناسی شناختی با تحلیل گفتمان انتقادی Fairclough تلفیق و چارچوب نظری حاصل برای بررسی اشعار به کار گرفته شد. دو اثر از فرخزاد و شاملو برای مطالعه انتخاب و تمام‌خوانی شدند. جنسیت بر اساس موارد زیر در اشعار ردگیری شد: اشاره مستقیم یا ضمنی به مرد و زن، اشاره به زنان یا مردان در نقش‌های مختلف، اشاره به تجربیات مختص به یک جنسیت، استفاده از حوزه‌کنش جنسی برای مفهوم‌سازی و انتساب زنانه و مردانه به اشیا و پدیده‌های فاقد جنسیت. بر اساس این موارد بریده‌های متنی تعریف و با استفاده از چارچوب نظری تلفیقی بررسی شدند.

یافته‌ها: بازنمایی زنان و مردان در شعر فرخزاد و شاملو را می‌توان در سه محور تبیینی زنان و مردان به عنوان والد، زنان و مردان به عنوان سوژه رابطه و زنان و مردان مستقل از یکدیگر دسته‌بندی کرد. در محور اول هر دو شاعر گفتمان غالب را طرد می‌کنند، اما در دو محور دیگر شاملو عمدتاً مؤید گفتمان غالب و فرخزاد در مقابل آن است.

نتیجه‌گیری: بازنمایی جنسیت در شعر فرخزاد و شاملو از خلال بررسی فضاهای رقیب آشکار می‌شود. فضاهای رقیب در شعر فرخزاد بیشتر میان انواع زنان و در تقابل با گفتمان غالب و در شعر شاملو میان جنسیت‌ها و با به حاشیه راندن جنسیت زنانه شکل می‌گیرد.

دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۲۹

اصلاح نهایی: ۱۴۰۲/۰۷/۰۳

پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۰۶

واژه‌های کلیدی

شعرشناسی شناختی

بدن‌مندی

جنسیت

طرحواره‌های ادبی

تحلیل گفتمان انتقادی

نویسنده مسئول

ارسلان گلفام، دانشیار گروه زبان‌شناسی

دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

ایمیل: Golfamarsalan@gmail.com

doi.org/10.30514/ics.25.4.155

مقدمه

در نظر گرفتن زبان به مثابه مفهومی بدن‌مند و تجربی می‌تواند برای مطالعه جنسیت‌بنیاد آثار ادبی با رویکرد شعرشناسی شناختی راه‌گشا باشد (۳). بدن‌مندی (Embodiment) بر این فرض استوار است که شناخت، نتیجه ساختارهای بدن و مغز و نحوه تعامل آنها در روابط بین افراد با هم و با محیط است (۴). بنابراین بدن‌مندی نه تنها مبتنی بر بیولوژی است، بلکه ابعاد پیچیده تعاملات بین بدن و تشخیص را نیز

مسئله زبان و جنسیت با طرح پرسش‌هایی درباره تفاوت‌های بازنمایی زنان و مردان در آثار ادبی، ویژگی‌های متون نوشته شده توسط زنان و مردان و نحوه بیان جنسیت در این آثار، به نظریه ادبی راه یافت (۱). شعرشناسی شناختی (Cognitive poetics) که به مثابه نظریه‌ای ادبی برای خوانش ادبیات به کار می‌رود و اصول شناختی را به متون تعمیم می‌دهد، باید بتواند به پرسش‌هایی از این دست پاسخ دهد (۲).

(۱۳). مقولات زنانه و مردانه را نیز با قیودی که بافت ایجاد می‌کند، می‌توان تعبیر کرد. بافت زبانی (از طریق گروه یا واژه‌ای که جمله در آن به کار رفته، نوع اثر و حوزه گفتمان) و بافت اجتماعی (از طریق موقعیت مشارکان و روابط قدرت) قیودی را بر تعبیر ما از زنانه و مردانه در یک اثر اعمال می‌کنند. روابط قدرت در مطالعات زبان و جنسیت، با استفاده از تحلیل گفتمان انتقادی کاویده می‌شود (۱۱). Stockwell معتقد است اهمیت نگاه گفتمان محور در شعرشناسی شناختی تا جایی است که در نظر نگرفتن آن می‌تواند به شکست این رویکرد منتهی شود. او به ویژگی علوم شناختی که توجه همزمان به وجوه فردی و اجتماعی انسان است اشاره و سپس تأکید می‌کند که شعرشناسی شناختی باید در کنار توجه به جنبه‌های فردی و شخصی ذهن، بر ابعاد اجتماعی و تعاملی شناخت نیز تأکید کند (۳).

رویکرد شناختی شامل فرضیات مشترکی در ماهیت زبان است که در تلفیق با تحلیل گفتمان انتقادی، روندی مشترک و کارآمد برای بررسی ایدئولوژی‌های نهفته ارائه می‌کند (۱۴). این که معنا بدن‌مند است؛ مقوله‌بندی متأثر از پیش‌نمونه است و مقوله‌ها وابسته به موقعیت و از نظر اجتماعی_فرهنگی مبتنی بر بدن‌مندی‌اند؛ و زبان و مظاهر آن در خواندن و تفسیر، خصیصه‌هایی طبیعی هستند که در پیوستگی با سایر تجربیات ادراکی قرار دارد، اساس شعرشناسی شناختی را نیز تشکیل می‌دهند (۲). Hart معتقد است رویکردهای شناختی در تحلیل گفتمان انتقادی، حول محوری می‌چرخند که Fairclough آن را مرحله تفسیر می‌نامد و با چگونگی ساخت معنا توسط خواننده متن ارتباط مستقیم دارد (۱۴). Fairclough سه سطح برای تحلیل گفتمان قائل است: سطح توصیف (Description) که به ویژگی‌های صوری متن می‌پردازد؛ سطح تفسیر (Interpretation) که به چگونگی شرایط تولید و خوانش متن می‌پردازد و کردارهای گفتمانی (Discursive Practice) را در بر می‌گیرد؛ و سطح تبیین (Explanation) که در برگزیده کردار اجتماعی (Social Practice) است و متن را در نسبت با زمینه‌های گفتمانی کلان اجتماعی می‌سنجد و بازتولید یا ساختاربندی مجدد نظم گفتمانی بررسی می‌کند (۱۵).

رویکردهای شناختی به تحلیل گفتمان انتقادی شامل سه برنامه اصلی، تحلیل طرحواره تصویری (Image schema)، تحلیل استعاری و تحلیل جهان گفتمان است که به شکل انفرادی یا در ترکیب با یکدیگر و عمدتاً در سطح تفسیر به کار گرفته می‌شوند (۱۴). اما رویکرد شناختی و به تبع آن شعرشناسی شناختی در سطوح دیگر تحلیل نیز می‌تواند به کار رود. فهرست مشروحي از ابزارهای شعرشناسی شناختی و پیوندشان با سطوح تحلیل گفتمان انتقادی Fairclough در بخش چارچوب نظری

در بر می‌گیرد و در طیف وسیعی از موضوعات، از جمله جنسیت نمود می‌یابد (۵). بدن‌مندی در مطالعات جنسیت بدین معنا به کار می‌رود که بدن نه صرفاً ماهیتی بیولوژیک دارد و نه صرفاً فرهنگی_گفتمانی است؛ بلکه حاصل درهم‌تنیدگی این دو در فرایندی پویاست (۶).

جنس (Sex) و جنسیت (Gender) بخشی از نظام مقوله‌بندی ما را تشکیل می‌دهند و پرهیز از این مفاهیم با توجه به نیروی این مقولات در جامعه و نیز شیوه‌هایی که زبان‌های گوناگون برای بیان این مفاهیم اتخاذ می‌کنند، عملاً ناممکن به نظر می‌رسد (۷). بنا بر تعریف رایج، جنس انسان را بر اساس سیستم تناسلی به گروه‌های زنانه و مردانه تقسیم می‌کند و مواردی چون میل جنسی، هویت جنسی و فعالیت جنسی را نیز در برمی‌گیرد. جنسیت یک برساخته اجتماعی و شامل شیوه‌هایی است که از طریق آنها مفاهیم زنانگی و مردانگی در جوامع و فرهنگ‌های مختلف تولید می‌شود و مجموعه‌ای از کردارهای اجتماعی، ایدئولوژی‌ها و هویت‌ها را به فرد نسبت می‌دهد (۸). مطالعات متأخر با تکیه بر این که مرزی روشن میان این دو مفهوم وجود ندارد، کم و بیش از مستقل و دوگانه فرض کردن این مفاهیم فاصله گرفته و بر رابطه تعاملی آنها متمرکز شده‌اند؛ به طوری که در برخی متون ترکیب جنس/جنسیت جایگزین کاربرد مستقل این دو واژه شده است (۹). گرچه توافقی روزافزون درباره ناروشن بودن مرز جنس و جنسیت وجود دارد، اما عبارت جنس/جنسیت عمومیت نیافته است. علاوه بر آن، افراد در مکالمات روزمره اغلب واژه جنسیت را درباره هر دو مفهوم جنس و جنسیت به کار می‌برند (۶). Rippon با استناد به این لغزش رایج، جنسیت را برای تعامل جنس بیولوژیک و جنسیت به کار می‌برد. او برای بررسی تمایزهای جنسیتی در مهارت‌های شناختی از عبارت مغز جنسیت‌یافته استفاده می‌کند تا بر تأثیر متحول‌کننده فرایندهای اجتماعی صحنه بگذارد (۱۰). جنسیت‌یافته (Gendered) مفهومی است که نشان می‌دهد جنسیت روندی فعال و مستمر است و نه مفهومی پیش‌ساخته و ثابت (۶). در مطالعات زبان و جنسیت باید از ثابت فرض کردن مقوله‌های زنانه و مردانه که به تفسیرهای کلی می‌انجامند، پرهیز کرد (۱۱). مفهوم غالب مردانگی و زنانگی در یک بازه زمانی در یک جامعه ما را به تعیین مرزی قاطع میان این دو مقوله نمی‌رساند، بلکه نشان می‌دهد تلاقی جنسیت با مفاهیمی چون طبقه، قومیت و زندگی فردی، راه را بر کلی‌گویی درباره زنان و مردان می‌بندد (۱۲). رویکرد شناختی، مقولات را ثابت در نظر نمی‌گیرد، اما در تعیین مرز مقوله رویکردهای مختلفی دارد. در رویکرد تعبیر پویا (Dynamic construal) مرز مقوله مفهومی روشن است، اما دانش ما نسبت به آن درجات مختلفی دارد و معیار تصمیم‌گیری درباره مرز بر اساس بافت و دانش ما متغیر است

شعرشناسی شناختی حول محور جنسیت به کار برد. Fairclough معتقد است در هر تحلیل دو بعد از گفتمان اهمیت دارد: یکی بعد رخداد ارتباطی که شامل هرگونه کاربرد زبان است (در اینجا شعر فرخزاد و شاملو) و دیگری نظم گفتمانی که در برگزیده انواع گفتمان در یک میدان اجتماعی (در اینجا جنسیت) است. کردارهای گفتمانی گوناگون در بطن نظم گفتمانی رخ می‌دهند (۲۲). در نظم گفتمانی جنسیت، کردارهای گفتمانی عبارتند از: زبان زنان در توصیف جنسیت (شعر فرخزاد)، زبان مردان در توصیف جنسیت (شعر شاملو).

جنسیت در این مطالعه مفهومی بدن‌مند است که ناظر بر رابطه تعاملی جنس و جنسیت است و هر آن چه را که در دایره تجربه و شناخت بدن‌مند جنسیت قرار دارد، در برمی‌گیرد. مفاهیم و شیوه سازمان‌دهی آنها با تجربیات بدن‌مند که حاصل تعامل جسم با محیط است، مقید می‌شوند. زبان به عنوان بازتاب ساختارهای مفهومی، در واقع تجربیات بدن‌مند را منعکس می‌کند (۲۳). ساختارهای مفهومی جنسیت یافته با بررسی مواردی چون استفاده از تجربیات بدن‌مند زنانه یا مردانه در نگاشت‌های استعاری، ارجاع به مدل‌های شناختی آرمانی مبتنی بر جنسیت مانند مادر و سایر کلیشه‌های اجتماعی، استفاده از مفاهیم زنانه یا مردانه در مفهوم‌سازی در متن آشکار می‌شوند. بازنمایی (Representation) مفهومی ایدئولوژیک است که طی فرآیند طبیعی‌شدگی، در گفتمان و زبان پنهان می‌شود (۲۴). ما به وسیله زبان بازنمایی‌هایی از واقعیت خلق می‌کنیم که از گفتمانی به گفتمان دیگر تغییر می‌کنند (۲۲). در رویکرد شناختی بازنمایی‌ها هستی‌های ذهنی نیستند، بلکه حاصل فرایند مفهوم‌سازی بدن‌مندند. با استفاده از الگوهای فعال‌سازی حسی-حرکتی (مانند طرحواره‌های تصویری) و ساختارهای مفهومی (مانند الگوی شناختی آرمانی و نگاشت‌های استعاری) می‌توان بازنمایی را در مفهوم محدودتری به کار برد و از نسبت دادن آن به ذهن غیرمادی پرهیز کرد (۲۵). آن چه اینجا از بازنمایی جنسیت مراد می‌شود، باز نمود تجربیات بدن‌مند جنسیت‌بنیاد در شعر است.

مدل Fairclough شامل سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین است. در مرحله توصیف متن فارغ از زمینه و شرایط شکل‌گیری‌اش در سطح واژگان، دستور زبان و ساختارهای متنی بررسی می‌شود. هر یک از این سطوح می‌توانند کارکرد تجربی (Experiential)، رابطه‌ای (Relational)، یا بیانی (Expressive) داشته باشند (۲۲، ۲۴). در مطالعه حاضر کارکرد تجربی، بازتاب دانش و تلقی شاعر از جنسیت است. کارکرد رابطه‌ای ناظر به مناسبات جنسیت‌ها با یکدیگر در متن شعر است و کارکرد بیانی به ارزش‌گذاری جنسیت‌ها توسط شاعر اشاره

پژوهش آمده است. تلفیق شعرشناسی شناختی با تحلیل گفتمان انتقادی در این پژوهش، به منظور بهینه کردن آن برای بررسی بازنمایی جنسیت در شعر صورت گرفته است. نظریه ادبی جنسیت را به عنوان عاملی موثر در فرآیند تولید و خوانش اثر ادبی معرفی می‌کند، با این حال جنسیت در شعرشناسی شناختی مغفول مانده است. از سوی دیگر مفاهیم جنسیتی در خلأ تولید نمی‌شوند و در تعاملی مداوم با مسائل اجتماعی و فرهنگی هستند. تحلیل گفتمان انتقادی می‌تواند بازنمایی جنسیت در شعرهای مورد بررسی را در ارتباط با گفتمان جنسیت در جامعه و زمانه سرایش آنها (در این مطالعه دهه ۱۳۴۰ شمسی) قرار دهد.

در دهه چهل برخی از کتاب‌های شاخص شعر زنان منتشر شد و تعداد شاعران زن نوگرا نیز افزایش یافت (۱۶). این دهه نخستین دهه در شعر نوگرای فارسی است که طی آن توازنی کیفی، و نه کمی، میان آثار زنان و مردان شاعر برقرار شده است. «تولدی دیگر» اثر فروغ فرخزاد و «آیدا در آینه» اثر احمد شاملو از شاخص‌ترین کتاب‌های منتشر شده در این دهه هستند که بر شعر بعد از خود اثر گذارده‌اند (۱۷). در این دو اثر که هر یک به نحوی نقطه عطفی در کارنامه‌های شعری این دو شاعر محسوب می‌شوند، جنسیت و بازنمایی آن اهمیتی محوری دارد: تولدی دیگر به تعبیر براهنی (۱۸) «سبب پیدایش سنتی مونث در شعر فارسی» شد و آیدا در آینه، زن را با هویت و چهره‌ای مشخص‌تر نسبت به سنت گذشته، تصویر کرد (۱۹). انگاره‌ای از زن و مرد که به واسطه رویکرد این دو کتاب به حافظه ادبی راه یافته، ایجاب می‌کند که بازنمایی جنسیت در این دو اثر در ارتباط با گفتمان‌های غالب دهه چهل مورد بررسی قرار گیرد. به ویژه که در این دهه، ساخت جنسیتی که در سه دهه پیشین شکل گرفته بود تثبیت شد (۲۰) و گفتمان‌هایی تازه پیرامون بدن ظهور کرد (۲۱) که در عرصه‌های مختلف از جمله ادبیات نیز نمود یافت. شعر فرخزاد و شاملو نیز در شرایطی متأثر از همین گفتمان‌ها تولید شده‌اند. فرض ما این است که جنسیت با الگوهای متفاوتی در شعر این دو بازنمایی شده و نسبت‌های متفاوتی با گفتمان‌های غالب در این دهه دارد. بر این اساس در این مطالعه می‌کوشیم به پرسش‌های زیر پاسخ دهیم: ۱) زنان و مردان چگونه در شعر فرخزاد و شاملو بازنمایی می‌شوند؟ ۲) چه نسبتی میان بازنمایی زنان و مردان در شعر فرخزاد و شاملو با گفتمان‌های جنسیت در دهه‌ی چهل وجود دارد؟

چارچوب نظری پژوهش

مدل Fairclough را می‌توان به مثابه چارچوبی برای سازمان‌دهی

طریق زنجیره‌های کنش می‌توان بررسی کرد. آن چه Fairclough درباره ساختارهای متنی می‌پرسد ناظر بر دو شکل گفتگو و قراردادهای تعاملی میان گویندگان و نیز تک‌گویی و میزان گسترش متن به فراتر از ساختارهای قابل پیش‌بینی است. تک‌گویی در شعر امری رایج است اما گفتگو در شعر به ندرت به شکل گفتگوی دو شخصیت و اغلب به صورت گفتگوی شاعر با یک مخاطب واقعی یا فرضی صورت می‌گیرد. از جمله قسمت‌هایی که در شعر می‌تواند اهمیت خاص موضوعی را نشان دهد یا شعر را از شکل پیش‌بینی‌پذیر فراتر برد، رابطه میان عنوان، آغاز و پایان‌بندی شعر است. با توجه به آن چه گفته شد، در این مطالعه توصیف شعرها بر اساس شش ابزار شعرشناسی شناختی که در ادامه آمده، صورت می‌گیرد:

- **مدل شناختی آرمانی.** این مدل‌ها به تجربه‌ای در واقعیت اشاره نمی‌کنند بلکه شامل نقاط مشترک تجربیات مرتبط هستند؛ ما معنای مفاهیم را در نسبت با الگوهای شناختی درک می‌کنیم و نه واژه‌های بیانگر آنها (۳). کلیشه‌های اجتماعی که انتظارات فرهنگی ایجاد می‌کنند و در استدلال و نتیجه‌گیری سریع نقش دارند، نیز جزئی از این مدل‌ها محسوب می‌شوند (۴). به عنوان مثال این که کدام مدل شناختی آرمانی مادر در یک شعر نمود پیدا می‌کند و میزان تطابق با یا انحراف از آن در شعر، می‌تواند به آشکار شدن ایدئولوژی‌های جنسیت کمک کند.

- **مقوله‌بندی.** مقوله‌بندی به سبب وابستگی بافتی، امری ثابت نیست. دایره واژگان در مقوله‌های زنان، مردان، زنانه و سایر موارد جنسیت‌مند و بررسی حضور عناصر نامرتب با مقوله مورد نظر است.

- **بیش‌ویژگی و کم‌ویژگی.** بیش‌ویژگی اغلب به شکل طعنه یا طنز، و کم‌ویژگی اغلب به صورت طفره رفتن، مانع شدن یا گستاخی در گفتار شخصیت‌ها و ارتباط میان آنها در متن ادبی نمود می‌یابد (۳). این موارد در جایی بررسی می‌شوند که نقشی در آشکار کردن تلقی شاعر از جنسیت داشته باشند.

- **استعاره‌های مفهومی.** استعاره، نگاشت ویژگی‌های دو فضا یا قلمروی مفهومی است. در این مطالعه آن دسته از استعاره‌های مفهومی بررسی می‌شوند که در آنها مرد یا زن یا تجربیات جسمانی آنها، حوزه مبدأ یا مقصد را در نگاشت استعاری تشکیل می‌دهند.

- **کلان استعاره.** استعاره‌های خرد که در جای‌جای شعر دیده می‌شوند و دایره واژگان و طرحواره‌های تصویری به کار رفته در شعر، ممکن است در مجموع به استعاره‌ای کلان در پشت شعر اشاره داشته باشند که جان‌مایه شعر را آشکار می‌کند (۲۶).

- **زنجیره‌های کنش.** میزان عاملیت در شعر را می‌توان از طریق

دارد. Fairclough با طرح پرسش‌هایی درباره سطوح صوری متن کاربرد این ارزش‌ها را در توصیف متن نشان می‌دهد. این پرسش‌ها را می‌توان با بهره گرفتن از ابزارهای شعرشناسی شناختی پاسخ داد. در سطح واژگان، Fairclough ارزش‌های تجربی، رابطه‌ای و بیانی واژگان و نیز استعاره‌های متن را تحلیل می‌کند. او برای یافتن ارزش‌های تجربی واژگان مواردی چون وجود طرح کلی در طبقه‌بندی واژگان، واژه‌های به لحاظ ایدئولوژیک محل اختلاف، عبارت‌بندی افراطی و روابط معنایی میان واژگان را بررسی می‌کند. در شعرشناسی شناختی طرح کلی واژگان را می‌توان در کلان‌استعاره (Megametaphor) پشت شعر یافت؛ واژه‌های جنسیت‌مند که در این مطالعه می‌توانند محل اختلاف ایدئولوژیک باشند با فعال شدن مدل‌های شناختی آرمانی (Idealized Cognitive Models) در شعر آشکار می‌شوند. افراط یا تفریط در پرداختن به موضوع با بیش‌ویژگی (Over-specificity) یا کم‌ویژگی (Under-specificity) آشکار می‌شود که می‌تواند کانون‌های توجه ایدئولوژیک را در ذهن شاعر نشان دهد. هرگونه رابطه معنایی واژگان در متن می‌تواند از ره‌گذر مقوله‌بندی در شعر فهم شود. Fairclough ارزش‌های رابطه‌ای واژگان را از طریق حسن تعبیر و روابط شخصیت‌ها در متن دنبال می‌کند. در شعرشناسی شناختی حسن تعبیر که از لحاظ ایدئولوژیک برای تخفیف بار منفی واژگان به کار گرفته می‌شود، بر اساس تغییر در حوزه مبدأ استعاره مفهومی قابل ردگیری است. همچنین در روابط شخصیت‌ها علاوه بر مقولاتی چون رسمی، دوستانه، ... که در لحن نمود می‌یابد، شاعر می‌تواند حوزه‌های مفهومی مشترک میان خود و خواننده ایجاد کند و به این ترتیب موضوع را به نحوی بیان کند که گویی نظر او و خواننده یکیست. Fairclough معتقد است ارزش‌های بیانی واژگان می‌تواند نشان دهد کاربرد واژه‌ای که به طور سنتی به یک حوزه تعلق ندارد، می‌تواند از تغییر یا تعارضی در آن حوزه خاص خبر دهد. ارزش‌های بیانی واژگان در شعر با حضور عنصری که به یک حوزه مفهومی خاص تعلق ندارد یا از سرنمون آن دور است، نمود می‌یابد. Fairclough انتخاب یک استعاره و ترجیح آن به سایر استعاره‌های ممکن را عملی ایدئولوژیک می‌داند. در شعرشناسی شناختی هرگونه واکاوی استعاره‌ها با بررسی حوزه‌های مبدأ و مقصد استعاره‌های مفهومی میسر می‌شود. در سطح دستور Fairclough دو مسئله عمده را دنبال می‌کند، یکی عاملیت و دیگری فرآیند. جملات معلوم یا مجهول، مثبت یا منفی، وجه خبری، پرسشی یا امری، جملات مرکب و حروف ربط به کار رفته میان جملات، ... که در مدل Fairclough اطلاعاتی درباره فرایندها می‌دهند، در شعر نیز به همین شکل قابل بررسی‌اند. در شعرشناسی شناختی عاملیت را از

موجود مطابقت دارد، یا تقویت‌کننده طرحواره‌اند، یعنی اطلاعات تازه‌ای دارند اما دانش طرحواره‌ای موجود را تأیید می‌کنند. با این حال وجود برخی عناصر در محتوای مفهومی می‌تواند چالشی برای ساختار دانش موجود محسوب شود و به شکستن (Disruption) طرحواره بیانجامد. شکستن طرحواره می‌تواند با افزایش (Adding) طرحواره (اضافه شدن داده‌های تازه به طرحواره)، تازه‌سازی (Refreshment) طرحواره (بازبینی عناصر و روابط طرحواره و طراحی دوباره آن) یا بازسازی دانش (خلق یک طرحواره جدید بر اساس الگوهای پیشین) جبران شود. میزان انحراف از دانش موجود را می‌توان به سه مرتبه تقسیم‌بندی کرد. در اطلاع‌رسانی مرتبه اول چیزهای عادی و غیربرجسته، طرحواره را حفظ یا تقویت می‌کنند؛ در اطلاع‌رسانی مرتبه دوم چیزهای غیرمعمول یا کمتر محتمل موجود در جهان‌های ادبی، دانش طرحواره‌ای را با فرآیند رشد گسترش می‌دهند؛ در اطلاع‌رسانی مرتبه سوم چیزهای غیرممکن یا غیرمحتمل، چالشی را برای دانش طرحواره ایجاد می‌کنند که باعث شکستن طرحواره می‌شود که می‌تواند منجر به بازسازی طرحواره یا بازسازی دانش اصلی شود. مرحله دوم و سوم از طریق تنزل مرتبه به دانش موجود تبدیل می‌شوند (۳).

در مرحله تبیین Fairclough رابطه میان کردار گفتمانی و نظم گفتمانی را روشن می‌کند. این مرحله به دانشی خارج از دانش زبانی نیاز دارد (در اینجا مطالعات جنسیت و بدن) تا بتواند پیامدهای ایدئولوژیک کردار گفتمانی (توصیف شاملو و فرخزاد از زنان و مردان) را روشن کند (۱۵).

پیشینه پژوهش

نخستین مطالعات شناختی در حوزه زبان و جنسیت بر بررسی تعامل میان دستور و جنسیت متمرکز بود و زبان‌هایی را مورد مطالعه قرار می‌داد که دارای جنسیت دستوری بودند (۲۷). Boroditsky و همکارانش گویشوران زبان‌های آلمانی و اسپانیایی، (که برای اشیاء جنسیت قائل‌اند) و گویشوران زبان انگلیسی (که اشیاء در آن فاقد جنسیت‌اند) را مورد بررسی قرار دادند. در آزمون اول تصویر اشیاء جنسیت‌مند همراه با اسمی زنانه یا مردانه به شرکت‌کنندگان نشان داده شد. در مرحله یادآوری گویشوران انگلیسی اسم‌ها را به درستی به خاطر می‌آوردند اما در گویشوران آلمانی و اسپانیایی زبان یک سوگیری قوی نسبت به همبستگی بین اسم منتسب (مذکر یا مؤنث) و جنسیت زبانی شیء وجود داشت. در آزمون تکمیلی، از شرکت‌کنندگان اسپانیایی و آلمانی خواسته شد که برای توصیف هر یک از این اشیاء، سه صفت اولی را که به ذهنشان خطور می‌کرد، بنویسند. از آنجا که جنسیت دستوری اشیاء منتخب در زبان اسپانیایی و آلمانی متضاد

زنجره‌های کنش دنبال کرد. در میان مشارکان، مشارک کنشگر که بیشترین عاملیت را دارد به عنوان گذرنده در سر زنجره و مشارک کنش‌پذیر که کمترین عاملیت را دارد در دم زنجره قرار می‌گیرد و سایر مشارکان به عنوان ثابت‌های اولیه یا ثانویه تلقی می‌شوند. مشارک کنشگر (Agent) مشارکی است که آگاهانه اشیا را در همه موقعیت‌ها جابه‌جا می‌کند، مشارک کنش‌پذیر (Patient) نیروی گزاره را دریافت می‌کند، ابزار کنش (Instrument) مشارکی است که کنشگر آن را به کار می‌برد، مشارک تجربه‌گر (Experiencer) جایگاهی برای دریافت‌های ذهنی است و مشارک متحرک (Mover) به صورت فیزیکی به جایگاه دیگری حرکت می‌کند. مشارکی که حضورش با کنش و انتقال نیرویی همراه نیست، نقش معنایی صفر، و مشارکی که در یک گزاره بدون تغییر باقی بماند، نقش معنایی مطلق دارد. اگر رویدادها به شکلی نشان داده شود که گویی خودبه‌خود اتفاق افتاده‌اند به مشارک نقش مبتدا نسبت داده می‌شود. مبتدا شامل همه مقوله‌هایی است که در آنها نقش‌های معنایی به شیوه‌ای متفاوت ثابت می‌مانند. زنجره‌های کنش عاملیت را در طول شعر تغییر می‌دهند و تحقق معنای مطلوب شاعر را ممکن می‌کنند (۳).

مرحله تفسیر در مدل Fairclough مرحله‌ای است که طی آن سرنخ‌های مرحله توصیف در ارتباط با دانش زمینه‌ای مفسر تفسیر می‌شود. در این مرحله هر آن چه بر تولید متن اثر داشته می‌تواند مهم تلقی شود (۱۵). خوانش بر اساس طرحواره‌های ادبی به دانش و طرحواره‌های مفسر وابسته است. درک عمومی اثر ادبی حاصل مواجهه خواننده با متن و ادغام دوباره شناخت با جنبه‌های مختلف تجربه است. طرحواره‌های ادبی به مثابه یک نظام بازیابی عمل می‌کنند و دانش را از طریق جستجو در طرحواره‌های از پیش موجود، الگوبندی می‌کنند (۳).

طرحواره‌های ادبی

طرحواره‌های تصویری نقش مهمی در درک ادبیات دارند و خواننده را قادر می‌سازند تا روایت‌ها و مضامین پیچیده را درک کنند. طرحواره‌ها ساختارهای دانش پویا هستند که قابلیت گسترش دارند. طرحواره به سه شیوه گسترش می‌یابد: فرآیند رشد (Accretion) که طی آن حقایق جدید به طرحواره افزوده می‌شود؛ فرآیند تنظیم (Tuning) که شامل اصلاح اطلاعات در یک طرحواره است؛ و فرآیند بازسازی (Restructuring) که به ایجاد طرحواره‌های جدید می‌انجامد. بازسازی زمانی رخ می‌دهد که طرحواره قدیمی دیگر کارآمد نیست یا با حقایق و اطلاعات تازه به دست آمده ناسازگار است (۳). گفتمان‌های روزمره عموماً یا حافظ طرحواره‌اند، یعنی اطلاعات آنها با دانش طرحواره‌ای

مشیری با رویکرد شناختی و تحلیل انتقادی استعاره پرداخت و با بررسی حوزه‌های مبدأ و مقصد نتیجه گرفت که شاملو در انتخاب استعاره‌ها بیشتر از مشیری جنسیت‌گرا عمل کرده است (۳۵). Sadeghi عنوان کتاب‌های فروغ فرخزاد را به ترتیب زمان انتشار مطالعه کرد و نشان داد که عناوین کتاب‌ها بر اساس استعاره روند زندگی روند رشد نوزاد است شکل گرفته است که در انطباق با طرحواره‌های ادبی شعر و نیز مراحل زندگی فرخزاد، سیر تکاملی اندیشه او را آشکار می‌کند (۳۶).

با وجود این مطالعات راه‌گشا، مطالعه‌ای که با نگاهی انتقادی و بر اساس رویکرد شعرشناسی شناختی به بازنمایی جنسیت در شعر معاصر ایران بپردازد مشاهده نشده است.

روش کار

پژوهش حاضر مطالعه‌ای کیفی و داده‌بنیاد است. داده‌های پژوهش با تمام‌خوانی دو کتاب «تولدی دیگر» اثر فروغ فرخزاد و «آیدا در آینه» اثر احمد شاملو گردآوری شده است. کتاب‌ها به ترتیب در ۱۳۴۲ و ۱۳۴۳ در تهران منتشر شده‌اند. تولدی دیگر شامل ۳۵ شعر و آیدا در آینه شامل ۲۷ شعر (۱۳ شعر که یکی از شعرها خود شامل ۴ قطعه و شعری دیگر شامل ۱۲ قطعه بود) است.

برای یافتن موارد مرتبط با جنسیت در متن، مواردی مورد توجه قرار گرفت که در خود متن دلالت کافی برای جنسیت‌مند بودن آنها وجود داشت. این روش مانع از گمانه‌زنی درباره جنسیت می‌شود. به عنوان مثال در نظر گرفتن جنسیت زنانه برای راوی شعری که سراینده‌اش زن است، تنها زمانی می‌تواند درست باشد که در خود شعر دلایل کافی برای این ادعا موجود باشد. در غیر این صورت ممکن است روایت از زبان شی، شخصیت یا هویتی انتزاعی باشد که تشخیص قطعی آن به دلیل پیچیدگی‌های شعر ممکن نباشد. بر این اساس موارد استخراج شده از شعرها در یکی از دسته‌های زیر قرار می‌گیرند: (۱) اشاره مستقیم یا ضمنی به مرد و زن در شعر، (۲) اشاره به زنان یا مردان در نقش‌های مختلف (مادر، پدر، عاشق، معشوق، همسر)، (۳) اشاره به تجربیات مختص به یک جنسیت (مانند زاییدن) (۴) استفاده از حوزه کنش جنسی (مانند مفهوم‌سازی بر اساس رابطه جنسی) (۵) انتساب زنانه و مردانه به اشیا و پدیده‌های فاقد جنسیت (مانند درخت).

بنا بر گسترش هر مورد در شعر، یک یا چند بند یا تمامی شعر به عنوان یک بریده متنی در نظر گرفته شد. در سطح توصیف در هر بریده متنی جنسیت‌مندی در حوزه مبدأ و مقصد استعاره‌های مفهومی، کلان استعاره (در صورت وجود)، نسبت زنان و مردان با مدل‌های آرمانی شناختی، بیش‌ویژگی و کم‌ویژگی موضوعات جنسیت‌مند و زنجیره‌های

بود، اسپانیایی‌زبان‌ها و آلمانی‌زبان‌ها صفت‌های متفاوتی برای توصیف یک شی به کار بردند. پل در اسپانیایی مذکر و در آلمانی مؤنث است؛ شرکت‌کنندگان اسپانیایی پل را بزرگ، خطرناک، طولانی، قوی و محکم توصیف کردند و شرکت‌کنندگان آلمانی، برای پل صفات زیبا، ظریف، شکننده، آرام و باریک را به کار بردند. این مطالعه نشان داد که حتی تعیین تصادفی یک شیء به عنوان مذکر یا مؤنث می‌تواند بر نحوه تفکر مردم در مورد اشیاء تأثیر بگذارد (۲۸). Baptista و همکارانش مطالعه خود را بر درک کنایه در زنان و مردان با استفاده از ردیابی چشمی متمرکز کردند و دریافتند که هر دو جنس در درک کنایه توانایی برابر دارند اما از استراتژی‌های متفاوتی تبعیت می‌کنند (۲۹). Freeman استعاره‌های مفهومی در اشعار Emily Dickinson را با استفاده از نظریه ادغام مفهومی و بر اساس داشتن یا نداشتن جنسیت بررسی کرد. شعر مورد بررسی رابطه تفنگی پر با صاحبش از زبان تفنگ بود (۳۰). Freeman دریافت که شعر با استعاره مفهومی نزدیکی یکی شدن است آغاز، اما در ادامه به استعاره نزدیکی محافظت است بدل می‌شود و با این تغییر، نزدیکی از چارچوب رابطه جنسی خارج و به چارچوب جنگ وارد می‌شود. او نتیجه گرفت که تصویرکنایی جنسی از مرگ در این شعر، تصویری راه‌گشا است اگر به این نکته توجه شود که تفنگ فاقد جنسیت است و در هیچ کجای شعر نیز خود را به مثابه انسان جنسیت‌مند بیان نمی‌کند (۳۰). Koller مدل نظری خود را بر اساس تلفیق استعاره مفهومی با تحلیل گفتمان انتقادی بنا و رابطه استعاره و جنسیت در گفتمان را در سه سطح بررسی کرد: گویندگان زن و مرد چگونه استعاره را به کار می‌برند، استعاره چگونه زنان و مردان را توصیف می‌کند، استعاره چگونه بازنمایی‌های شناختی-اجتماعی زنانه و مردانه و در نتیجه دامنه‌های اجتماعی جنسیت را آشکار می‌کند (۳۱).

در زبان فارسی Paknahad Jabarouti بخشی از مطالعه خود درباره بازنمایی‌های جنسیت را به واژگان مکتوب استخراج شده از مثال‌های ادبی (شعر و داستان) فرهنگ‌های لغت اختصاص داد. او ضمن تأیید جنسیت‌زدگی در زبان، در واقع گزارش می‌داد که زنان در ادبیات فارسی چگونه توصیف می‌شوند (۳۲). Ravosh در یک گفتمان‌کاوی انتقادی با تکیه بر آرا Fairclough، بازنمایی‌های زن را در نشریات دهه هفتاد بررسی و الگوهای بازنمایی موجود را آشکار کرد (۳۳). Ghasemi استعاره‌هایی با حوزه‌های مقصد زن را با توجه به نقش‌های زنانه موجود در شعر فروغ فرخزاد (مادر، معشوق/عاشق و همسر) در اشعار او بررسی کرد و دریافت که حوزه مقصد غالب برای زن در آثار فرخزاد، حوزه معشوق/عاشق است (۳۴). Rezapour با استفاده از تحلیل گفتمانی استعاره به بررسی نقش جنسیت در انتخاب استعاره‌ها در اشعار شاملو و

یافته‌ها

ردیابی جنسیت که بر اساس ۵ معیار تعیین شده انجام شده بود، ما را به ۷۶ نمونه در تولدی دیگر و ۴۳ نمونه در آیدا در آینه رساند (جدول ۱).

کنش مشارکان جنسیت‌مند بررسی شدند. در سطح تفسیر از طرحواره ادبی برای تفسیر کردار گفتمانی استفاده شد. در سطح تبیین نتایج سطوح پیشین در قالب الگوهای بازنمایی زنان و مردان سازمان‌دهی و در نسبت با گفتمان‌های جنسیت در دهه چهل قرار گرفت.

جدول ۱. ردیابی جنسیت که بر اساس معیارهای تعیین شده

فرآوانی در تولدی دیگر	فرآوانی در آیدا در آینه
۱۴ مورد (۹ مورد زن و ۵ مورد مرد)	۱۱ مورد (۸ مورد زن و ۳ مورد مرد)
۱۷ مورد (۷ مورد زنان، ۶ مورد مردان، ۴ مورد هر دو)	۱۷ مورد (۷ مورد زنان، ۱۰ مورد مردان)
۱۳ مورد (زنان)	۷ مورد (زنان)
۱۴ مورد	۵ مورد
۱۸ مورد (۱۳ مورد زنانه، ۵ مورد مردانه)	۳ مورد (زنانه)

پیش از زن شدن) و زن (امروز راوی) مرز می‌گذارد. در وهم سبز بیش‌ویژگی اوج و قله با وجه پرسشی (کدام قله؟ کدام اوج؟) طعنه‌ای است به تنهایی و انزوای زن در مقابل زندگی روزمره زنان ساده کامل. در دیدار در شب دوگانه فاعل/منفعل و قهرمان/قربانی با استفاده از وجه پرسشی و خبری ایجاد می‌شود: منتفی شدن انتظار ظهور برای انسان‌ها با شکست خوردن انتظار دختران عاشق و زودباور و دریدن چشم‌هاشان مفهوم‌سازی و با جمله‌ای خبری منتقل می‌شود؛ در مورد مرد اما جمله‌ای پرسشی به کار گرفته می‌شود: آیا زمان آن نرسیده که... مرد بر جنازه مرده خویش زاری کنان نماز گذارد؟ که او را واجد حق انتخاب می‌کند.

مقوله‌ها، کلان‌استعاره‌ها و شکل‌گیری فضاهای رقیب

در آن روزها، طرح کلی شعر به دو فضای متضاد، زندگی راوی پیش از زن شدن و زندگی کنونی راوی تقسیم می‌شود. مقوله زندگی راوی پیش از زن شدن با باهم‌آیی واژگان خوب/ سالم/ سرشار/ برفی پاکیزه/ جذبه و حیرت... و استعاره‌هایی با مضمون کوتاه و گذرا بودن (آواز حبایی از هوا لبریز است/ فردا برف است/ بازار باران است/ گذشته خواب و بیداری است/ گذشته عید است/ گذشته عطر نرگس است) شکل می‌گیرد. این مقوله خود حول کلان‌استعاره گذشته باغ است شکل گرفته است. تضاد زندگی امروز زن (راوی) با گذشته از ره‌گذر همین کلان‌استعاره و با توالی استعاره‌های روزهای گذشته گیاهان باغ‌اند/ گیاهان پوسیده‌اند/ باغ تهی است به تنهایی زن در واپسین سطر شعر می‌رسد. تنهایی و انزوای زن در تقابل با زندگی دختر و در غیاب هر نشانه‌ای از زندگی مادر و مادربرگ، دیگر شخصیت‌های زن شعر، شکل می‌گیرد. روی خاک با ایجاد تقابل

سپس بر اساس این موارد بندها یا شعرها به عنوان بریده متنی انتخاب شدند. حاصل ۲۰ بریده متنی از تولدی دیگر و ۱۵ بریده متنی از آیدا در آینه بود که در سطح توصیف، تفسیر و تبیین بررسی شدند.

تولدی دیگر در سطح توصیف

مدل‌های شناختی آرمانی و شکل‌گیری نقاط اختلاف ایدئولوژیک

زن در این مجموعه شش بار در نقش مادر در الگوهای شناختی آرمانی مادر پرورش‌دهنده (آن روزها، ای مرز پرگهر)، مادر زاینده (وهم سبز، آیه‌های زمینی) و مادر تغذیه‌کننده (وهم سبز) و مادر ژنی (به آفتاب...) ظاهر شده است. اما تنها مادر زاینده است که به نقطه اختلاف ایدئولوژیک تبدیل می‌شود. به عنوان مثال زنان در آیه‌های زمینی با مدل شناختی آرمانی مادر زاینده توصیف می‌شوند و نشانه تباهی آنها زاییدن نوزادان بی‌سر است. نشانه تباهی مردان در همین شعر قتل یکدیگر و هم‌خوابگی با دختران نابالغ است که نشان می‌دهد در وضعیتی مشترک زنان فاقد عاملیت و مردان واجد عاملیت‌اند. نسبت مرد/زن در اینجا جزئی از دو مفهوم متضاد فاعل/منفعل و قهرمان/قربانی است. در موردی دیگر در شعر وهم سبز شاعر ابتدا زنان ساده کامل را به مدل شناختی آرمانی مادر زاینده منحصر می‌کند و سپس با ایجاد تقابل میان خود و این مدل، مفاهیم منتسب به زنانگی را به چالش می‌کشد که در طول شعر به شکل‌گیری دو فضای رقیب می‌انجامد.

بیش‌ویژگی، وجه و تعیین مرز مقولات

در آن روزها، راوی (زن) شعر را با بیش‌ویژگی فعل رفتن در معنای پایان یافتن روایت می‌کند و به این ترتیب میان زندگی دختر (راوی

می‌شود. تولد از پیوند دو استعاره مرد آب را کد است و زن حفره خالی است شکل می‌گیرد و انسان متولد شده به مثابه مرده است (در سراسر تابوتش/ خواب هزارساله اندامش/ از دورن متلاشی‌ست). هم‌آیی واژگان بارآور، نقب زدن، قلب زودباور، ضربه زدن و متورم شدن که به مقوله تجاوز جنسی تعلق دارد، استعاره رنج کشیدن مورد تجاوز قرار گرفتن است را فعال می‌کند. در شعر دریافت حس مرگ، با حس بلوغ و میل جنسی جسم زنانه (استفاده از واژه پستان) مفهوم‌سازی شده است. این دو حوزه مبدأ مبهم بودن و خوشایند بودن را بر حوزه مرگ فرافکنی می‌کنند؛ با این حال به طور ضمنی تداعی انتقال از حالتی به حالتی بالاتر را نیز فعال می‌کنند. در در خیابان‌های سرد شب استعاره زمین زن است حوزه میل و کنش جنسی زنانه (تمام شهوت تند زمین هستم که تمام آب‌ها را می‌کشد در خویش) را فعال می‌کند. در شعر به آفتاب سلامی دوباره خواهیم داد زمین به مثابه زن، راوی به مثابه گیاه، نطفه بستن به مثابه بذر کاشتن مفهوم‌سازی شده که حول استعاره کلان مرگ کاشتن بذر است و مردگان بذرند شکل گرفته است.

زنجیره‌های کنش و عاملیت

در میان مشارکان جنسیت‌مند در آن روزها مادر مشارک متحرک (می‌رفت با سرعت/ بازمی‌آمد با زنبیل) و کاج مشارکی کنش‌پذیر (برف بر گیسوان کاج می‌بارید) است. دختر از مشارکی تجربه‌گر (آوازهای می‌جوشید/ به بیرون خیره می‌گشتم/ فکر می‌کردم) و کنشگر (خط‌های باطل را پاک می‌کردم/ گنجشک‌های مرده را خاک می‌کردم) در کودکی به مشارکی تجربه‌گر (عشقمان را می‌خواندیم/ به زبان گل‌ها آشنا بودیم) و سپس کنش‌پذیر (عشق محصورمان می‌کرد/ جذبه‌مان می‌کرد) در نوجوانی بدل می‌شود. شعر با زن در نقش معنایی صفر (زن تنهاست) پایان می‌یابد. زن (راوی) در روی خاک در بسیاری از سطرها مشارکی تجربه‌گر (آرزو نکرده‌ام/ آشنا نبوده‌ام/ نگاه می‌کنم/ جستجو نمی‌کنم) است اما در سطرهایی که بر اساس کنش جنسی مفهوم‌سازی شده‌اند به عنوان کنش‌پذیر (تنی که شبنمیست روی زنبق تنم/ هر لبی که بر لبم رسید) ظاهر می‌شود. در معشوق من مرد در طول شعر در نقش‌های معنایی متحرک (چون مرگ ایستاد)، نقش معنایی صفر (همچون طبیعت است/ مفهوم صریحی دارد/ بیگانه است/ مردی از قرون گذشته است/...)، تجربه‌گر (قانون قدرت را تأیید می‌کند/ دوست می‌دارد/...) و کنشگر (پاک می‌کند از کفش خود غبار خیابان را) ظاهر می‌شود و تنها در واپسین بند شعر است که به مشارکی کنش‌پذیر (من او را پنهان نموده‌ام) بدل می‌شود. زن (راوی) که در میانه شعر ابزار کنش (او با شکست من قانون قدرت را تأیید می‌کند) است، در بند پایانی به عنوان مشارک کنشگر (من او را پنهان نموده‌ام) ظاهر می‌شود

میان زمین (هرگز از زمین جدا نبوده‌ام) و آسمان (با ستاره آشنا نبوده‌ام) دوگانه زمینی/غیرزمینی را فعال می‌کند که در ادامه با آشکار شدن کلان‌استعاره انسان تنها جسم است به تقابل جسمانی/غیرجسمانی بدل می‌شود. این کلان‌استعاره در طول شعر با هم‌آیی واژگانی چون زمین، خاک، جاودانه نبودن و استعاره‌های تن گیاه است و گیاه زن است بسط می‌یابد. در انتهای شعر استعاره بوسیدن نطفه بستن است و نطفه ستاره است ظاهر می‌شود. ستاره متعلق به مقوله آسمان است که در ابتدای شعر در تقابل با زمین قرار گرفته بود، اما این ستاره در زمین زاده می‌شود و زن را از ستارگان آسمان بی‌نیاز می‌کند (پس چرا ستاره آرزو کنم). در معشوق من مقوله مرد (معشوق) با تلاقی دو مقوله طبیعت (برهنگی، نیرومندی، عاصی بودن، قدرت، آزادی، خشونت، عریانی و خلوص) و مرد ایده‌آل باستانی (جسم نیرومند، کمین‌گر، شکارچی، مجذوب خون، شکست دادن، غریزه سالم، زیبایی اصیل، بیگانه و معصوم) مفهوم‌سازی می‌شود که به زعم راوی نسبتی با مردان دیگر ندارد (او آخرین نشانه یک مذهب شگرف است). نسبت مرد/زن که بر اساس اقتدار/پذیرش در شعر ساخته شده است، در انتهای شعر با حضور زن در استعاره تن جنگل است شکسته می‌شود. استحاله زن به عنصری از طبیعت او را به نقطه‌ای برابر با معشوق و توانایی نگه داشتن او میان بوته‌ها (پستان‌ها) می‌رساند. در شعر وهم سبز مقوله زن ساده کامل در برگیرنده لذت مادری، بوی شیر تازه، اجاق، نعل خوشبختی، مطبخ، چرخ خیاطی، فرش و جارو، میل بقا، بستر تصرف، آب جادو، خون تازه، خانه‌های روشن و جامه‌های شسته است و در تقابل با راوی قرار دارد. تقابل این دو در شعر در دو فضای رقیب، فضای زندگی روزمره و فضای انزوا و جدا افتادگی پیش می‌رود. فضای زندگی روزمره با هم‌آیی واژگان مثبت (روشن، آفتابی، معطر، کیف‌آور، تازه، سرود، ترنم، جدال، عشق، بقا و خون تازه) شکل می‌گیرد، اما فضای انزوا در سراسر شعر با طرحواره ظرف و درون بازنمایی می‌شود: در آینه/ پيله تنهایی/ در عمق گودترین لحظه‌های هم‌خوابگی/ حصار قلعه اعتماد/ در دهان سرد مکنده/ روح بیایان مرا گرفت/ تو فرو رفتی.

نگاشت استعاری و استفاده از جنسیت در مفهوم‌سازی

در روی خاک دو استعاره عمده تن گیاه است (تن گیاه است/ تن ریشه دارد/ تن گل است/ تن دیگری شبنم است) و گیاه زن است (گیاه بارور است/ گیاه در انتظار ستایش و نوازش است) دیده می‌شود. در نگاشت دو حوزه مفهومی تن زنانه و گیاه، باروری با شکوفه کردن (و نه ثمر دادن)، در خود کشیدن با مکیدن آب و نور و رابطه جنسی با نشستن شبنم بر گل متناظر است. عملکرد تن زنانه به مثابه عملی طبیعی همچون رفتار زیستی یک گیاه انگاشته می‌شود. در بر او ببخشاید وجه تولید مثل و تجاوز جنسی از مقوله رابطه جنسی برای توصیف رنج‌راوی به کار گرفته

سرود هفتم شعر پنجم نیز زن و مرد در این الگوها در حوزه تولید مثل دیده می‌شوند.

مقوله‌بندی و تعیین مرز

در شبانه حضور زن با یافتن ساحل و لنگر انداختن مفهوم‌سازی شده است که نوید مستقر شدن و آرام گرفتن را در خود دارد و با نسبت دادن واژگان بی‌نیاز کردن/جامه کردن/خمیرمایه مهر به زن در شعر بسط می‌یابد. در خفتگان زنان و مردان در واقعه‌ای یکسان (قیام گتتو) با دو صفت متفاوت (خواهران دلتنگ و برادران سربلند) توصیف می‌شوند و در ادامه تنها برادران مورد خطاب شاعر قرار می‌گیرند. در این شعر مردان به مقوله جنگیدن (روپاری، در چشم مرگ نگرستن) و زنان به مقوله اعتراض (خشم گردنکش، مشت‌های خالی، فریاد زدن) تعلق دارند. در شعر اول سرود پنجم زن با مقوله همسر وفادار و با هم‌آیی واژگان پاکی، ایمان، امید و فداکردن توصیف می‌شود. در شعر هفتم سرود پنجم میل جنسی با مقوله تولید مثل غریزی برای مرد (پدرت چون گربه‌ای بالغ) و زن (مادرت در اندیشه لذت دردناک پایان، باید قنداقه‌ی تو را ببانبارد) مفهوم‌سازی می‌شود و در ادامه تولد (حرکت گاهواره) به میل جنسی مرد (اندام نالان پدر) نسبت داده می‌شود.

استعاره‌ها و کلان‌استعاره‌ها در مفهوم‌سازی جنسیت

در شبانه زن به مثابه معشوق از ادغام دو استعاره معشوق نجات‌بخش است و معشوق مادر است شکل می‌گیرد. زن مرد را تیمار (روح عریان مرا جامه‌ای کرد) و برای مواجهه با تقدیر مجهز می‌کند (مهر تو نبردافزاری است). در تکرار، خاک با استعاره خاک زن است جنسیت‌مند می‌شود اما صاحب عاملیت نیست و این که زهدانش چه باری می‌گیرد به رسولان گذشته و رسولان امروز بستگی دارد (تا زهدان خاک از تخمه کین بار نبندد). سرود آن کس که از کوچه به خانه برمی‌گردد با نسبت دادن جنسیت مذکر (سال بارآور است) به زمان آغاز می‌شود. در ادامه شعر عشق و نوشتن هر دو با زاییدن مفهوم‌سازی می‌شوند. روای برای توصیف عشق از سه استعاره متوالی خاطره زن است، عشق فرزند است، انتظار برای عشق انتظار مادر شدن است بهره می‌گیرد و برای نوشتن از استعاره‌های متوالی سروده نوزاد است، معشوق پدر منتظر است استفاده می‌کند. بدین ترتیب در عشق، مرد (راوی) مادری و در نوشتن، زن (معشوق) پدری را تجربه می‌کند. در سرود برای سپاس و پرستش، زن (معشوق) با استعاره تن زن باغ است حضور دارد. این تن در طول شعر با استعاره‌های تن راز است و تن آهنگ است از جایی برای تفرج به چیزی برای توجه تبدیل می‌شود.

ساخت مجهول، زنجیره‌های کنش و عاملیت

در آغاز مادر نه تنها به مثابه فاعل و در ساخت مجهول جمله حذف

و عاملیت می‌یابد. در شعر تولدی دیگر زندگی یک بار به مثابه خیابانی دراز و بار دیگر به مثابه ریسمان ظاهر می‌شود. زن و مرد در هر دو در این زمینه نقش‌اند، اما زن مشارک حرکت‌گر (هر روز از آن می‌گذرد) و مرد کنشگر (خود را می‌آویزد) است. عمل مرد انتخاب‌گرانه است و عمل زن به واسطه قید تکرار هر روز به سرعت به بخشی از زمینه تبدیل می‌شود. در این شعر زمان با استعاره زمان زن است جنسیت‌مند شده و مشارکی کنش‌پذیر است که عمل باردار کردن بر او اعمال می‌شود.

روابط مشارکان جنسیت‌مند

در تولدی دیگر مرد به عنوان گوینده حضور ندارد و در شعرهایی که به مثابه معشوق ظاهر می‌شود راوی با استفاده از ضمیر ما به شکل انضمامی، او را در تجربه و دیدگاه‌های خود سهیم نشان می‌دهد. رابطه مرد به مثابه معشوق با زن عمدتاً با شکل‌گیری فضای گذرا و موقتی بودن در شعر همراه است (به عنوان مثال تکرار طرحواره مجرا با عبارات نفوذ سایه‌های شک در باغ بوسه/خط سقوط سنگ/پیچیدن مه خون در کوچه‌های رگ/رانندن در آب‌ها تابستان). فرآیند جنسیت‌مند کردن با اطلاق جنسیت زنانه آغاز می‌شود که بر اساس منطق شعر جنسیت مردانه را در عنصری دیگر فعال می‌کند. به عنوان مثال در روی خاک ابتدا تن زنانه به مثابه گیاه مفهوم‌سازی می‌شود و در ادامه تن مردانه به مثابه شبینم ظاهر می‌شود.

آیدا در آینه در سطح توصیف

مدل‌های شناختی آرمانی

در آیدا در آینه زن در نقش معشوق و در تلفیق با وجوهی از الگوی شناخت آرمانی مادر ظاهر می‌شود. به عنوان مثال در شبانه تصویر زن با معشوق به مثابه مادر شکل می‌گیرد که مادر در آن به الگوی شناختی مادر پرورش‌دهنده تعلق دارد. تلاقی این الگو با معشوق، به الگوی شناختی آرمانی زن به مثابه پرستار می‌رسد. شعر آیدا در آینه نیز حول مدل آرمانی شناختی معشوق پاکدامن شکل گرفته و طی آن هر عمل جنسی به عنوان چیزی ناپاک از عشق زدوده می‌شود (تبدیل شهوت به شرم، بکارت سربهمهر، اتهام به پاکی آسمان، شسته شدن از گناهان و دروغ). معشوق در طول شعر به شکل اجزایش (لب‌ها، گونه، آغوش، نگاه، دست، پیشانی) حضور دارد و وقتی در پایان شعر در آینه پدیدار می‌شود، نه انسانی زمینی که پری‌ای در قالب آدمی است. زن در الگوی شناختی آرمانی مادر زاینده و مرد در الگوی شناختی آرمانی پدر والد در دو شعر ظاهر می‌شود. در سرود آن کس که از کوچه به خانه برمی‌گردد زن و مرد با این دو الگو پیرامون حوزه مشترک انتظار تولد چیزی غیرمادی (تولد شعر، تولد عشق) ظاهر می‌شوند. در شعر

انتظار می‌رود (مانند زوج یافتن، حضور در جامعه...) نزدیک باشد. اما طرحواره بزرگسالی زن شکسته و در مرحله تازه‌سازی تخریب می‌شود. شعر وهم سبز بر اساس طرحواره ظرف شکل گرفته است. زن (راوی) به مثابه جسمی درون ظرف زندگی خود است و از دورن این ظرف به بیرون می‌نگرد. طرحواره زندگی زن فرو رفتن و غرق شدن است. انتظار می‌رود که تلاش برای زنده ماندن بخشی از این طرحواره باشد، اما زن به سرنوشت تن داده (رها شده چون لاشه‌ای بر آب). طرحواره غرق شدن شکسته می‌شود اما این شکست با تنظیم بازسازی می‌شود. دلیل این تسلیم بیرون از ظرف است، جایی که طرحواره زندگی روزمره فعال است که تمام وجوه آن، حتا ملال و تکرارش، شاد و پویاست. زن از خروج از ظرف تن می‌زند زیرا در صورت خروج همچون زنان ساده کامل به جزئی از زندگی روزمره بدل خواهد شد.

معشوق من بر اساس طرحواره تسلط شکل گرفته است که در آن مرد در بالا (جایگاه قدرت) قرار دارد. تسلط‌ناپذیری مرد به ترتیب با چهار طرحواره طبیعت وحشی، مجنون، خداگونگی و کودک در طول شعر ساخته می‌شود. قدرت، خشونت و عریانی مرد طرحواره طبیعت وحشی را که تسلط‌ناپذیر و خودبسند است تقویت می‌کند. مجنون، سرنمونی برای عشق بی‌قید و شرط و واجد مقام عاشق است. مرد در اینجا برای نشان دادن تسلط‌ناپذیری‌اش با تکه‌های خیمه او کفشش را پاک می‌کند و او و عشق را همزمان از مقامشان خلع می‌کند. در اینجا طرحواره مجنون شکسته می‌شود که به بازسازی دانش موجود درباره عشق بی‌قید و شرط می‌انجامد. طرحواره خداگونگی همچنان قدرت مرد را تأیید می‌کند، اما ویژگی خشونت را به حاشیه می‌رانند. طرحواره کودک با معصومیت، خشونت و خالصانه دوست داشتن همراه است. فعال شدن طرحواره کودک از تسلط‌ناپذیری مرد می‌کاهد و راه را برای فعال شدن طرحواره مادر/عاشق باز می‌کند. زن که در طول شعر به عنوان عاشقی تسلط‌پذیر، مرد را ستایش می‌کرد حال او را میان پستان‌هایش پنهان و از سرزمین شوم عجایب محافظت می‌کند.

شعر روی خاک حول استعاره زن به مثابه گیاه شکل گرفته است که طرحواره زیست گیاهی را در شعر فعال می‌کند. در این طرحواره هر عمل گیاه (ریشه کردن، بار دادن، مکیدن نور و آب) جزئی از طبیعت اوست و به دلیلی خارج از خود نیاز ندارد. این طرحواره به طرحواره کنش جنسی متصل می‌شود که در نتیجه آن میل و کنش جنسی نه به قصد تولید مثل یا کام‌جویی که به عملی طبیعی بدل می‌شوند. در اثر این اتصال طرحواره کنش جنسی زنانه تازه‌سازی می‌شوند. شعر وصل بر اساس طرحواره کنش جنسی و و طرحواره عرفانی وصال شکل گرفته است. طرحواره کنش جنسی با طرحواره وصال بازسازی و روابط درونی

شده (چنین زاده شدم)، بلکه در سطرهای پس از آن نیز انکار می‌شود (قلبم در خلأ تپیدن آغاز کرد). در شبانه زن (معشوق) در زنجیره کنش، ابزار کنش (زیبایی‌اش لنگر است، مهرش سلاح است، چشمانش خمیرمایه مهر است) و تجربه‌گر (نگاهش شکست می‌دهد، چشمانش نوید می‌دهد، فسخ عزیمت است) است. مرد که در توصیف زندگی خود تجربه‌گر (آفتاب را در فراسوی افق پنداشته بودم/ انگاشته بودم، گزیریم نبود) و در برابر معشوق کنش‌پذیر (عریانی روح مرا جامه‌ای کرد) است، به واسطه حضور معشوق به کنشگر (تا با تقدیر خویش پنجه در پنجه کنم) تبدیل می‌شود. در سرود برای سپاس و پرستش تن زن در زنجیره کنش نقش معنایی مطلق دارد و بدون تغییر باقی می‌ماند (تن زن راز است، تن آهنگ است).

بحث

آن چه در مرحله توصیف از متن استخراج شد، اکنون با طرحواره‌های ادبی با تمرکز بر زنان، مردان و روابط آنها تفسیر و در قیاس با گفتمان‌های جنسیت در دهه چهل تبیین می‌شود. همان‌طور که مرحله تفسیر بر دانش مفسر استوار است، در طرحواره ادبی نیز با طرحواره‌های خوانشگر مواجه‌ایم. در واقع طرحواره متعلق به فرد است و نمی‌تواند تنها در شعر وجود داشته باشد (۳). بر این اساس و با توجه به داده‌ها، طرحواره‌های ادبی پیرامون زنان و مردان در دو کتاب مورد بحث شناسایی شدند.

طرحواره‌های ادبی در تولدی دیگر

شعر آن روزها بر اساس طرحواره مسیر شکل گرفته که نقطه آغاز آن کودکی زن و نقطه پایان آن زن شدن است. سه طرحواره کودکی، نوجوانی و بزرگسالی زن در این مسیر شکل می‌گیرد. طرحواره کودکی که بخش عمده شعر را به خود اختصاص داده است، سرشار از حالت‌های مثبتی چون شادی و جستجوگری و آزادی، لذت‌های گذرای چون تماشای برف و گردش در بازار و اندوه‌های گذرای چون خشک شدن یاس و مرگ گنجشک‌هاست. طرحواره نوجوانی از نخستین تجربه‌ها در مواجهه با دیگری، همچون عشق و بوسه و نیز پذیرش تشکیل شده است. طرحواره بزرگسالی اما فضایی تهی است که از فقدان جزئیات دو طرحواره پیشین شکل گرفته است. زن در تمام بخش کودکی از زبان اول شخص مفرد حرف می‌زند، تجربه نوجوانی را از زبان اول شخص جمع چنان بیان می‌کند که گویی تلقی دیگران نیز از این تجربه‌ها همین بوده است و تجربه بزرگسالی از زبان ناظری بیرونی (گویی زن نمی‌تواند یا نمی‌خواهد از اکنون خود حرف بزند) روایت می‌شود. طرحواره کودکی و نوجوانی هر دو حافظ طرحواره‌های موجودند و انتظار می‌رود که طرحواره بزرگسالی زن نیز به آن چه از تجربه بزرگسالی

حیا در جامعه نیز حضور می‌داشت اما این حضور نباید در انجام وظیفه اصلی‌اش اختلال ایجاد می‌کرد (۲۰). الگوی مادران با سواد و همسران تحصیل کرده حتا در نشریات دانشجویی زنان نیز گفتمانی غالب بود که در برابر آن گفتمان برابری طلبانه و متکی بر استقلال هویت زنانه شکل گرفته بود (۳۷). از سوی دیگر در دهه چهل گفتمان سرمایه‌داری نیز با کالایی‌سازی بدن، زنان و مردان را به سوی مدل غربی جنسیت سوق داد. در برابر این گفتمان که با استقبال طبقه متوسط غیرسنتی مواجه شده بود، دوگفتمان سنتی و انقلابی بر ضد کالایی‌سازی بدن، به ویژه بدن زنانه، شکل گرفت (۲۱).

زنان و مردان به عنوان والد

فرزندآوری و باردار شدن در این دو اثر در الگوی تولید مثل فعال می‌شود و زنان و مردان را به دو حوزه نازل‌تر جفت‌گیری در شعر شاملو (به عنوان مثال در شعر هفتم از سرود پنجم) و تجاوز در شعر فرخزاد (به عنوان مثال در شعر بر او ببخشاید) می‌راند. مفهوم زایش در شعر فرخزاد برای مفهوم‌سازی پدیده‌های طبیعی (تمام آب‌ها را می‌کشد در خود تا تمام دشت‌ها را بارور سازد) یا در شعر شاملو برای مفهوم‌سازی پدیده‌های انتزاعی (تولد عشق، تولد شعر) در معنای مثبت به کار می‌رود. این دو رویکرد در آن بخش از گفتمان غالب که قدرت تولید مثل مردان و باروری زنان را ارزش تلقی می‌کند، شکاف ایجاد می‌کند. فرخزاد علاوه بر این ارزش‌گذاری زن به مثابه مادر زاینده را نیز در توصیف زنان ساده کامل در وهم سبز به چالش می‌کشد و طرد می‌کند. اما این به معنای طرد کامل مفهوم مادرانگی نیست. مفهوم مادرانگی در الگوی مادر پرورش‌دهنده در حوزه روابط زنان و مردان وارد می‌شود که یک نمونه آن شکل‌گیری معشوق به مثابه مادر در واپسین بند شعر معشوق من و تبدیل حوزه عشق به حوزه مراقبت است.

زن و مرد به عنوان سوژه رابطه

در سطح رابطه، شاملو زن را به مثابه‌ی سوژه رابطه عاشقانه می‌بیند. زن در نقش معشوق یا در ترکیب با مادر پرورش‌دهنده (زن وفادار و پرستار) مفهوم‌سازی شده است (عریانی روح مرا جامه کرد) و یا در انگاره زن اثری (پاکدامن و غیرجسمانی) که نمونه بارز آن شعر آیدا در آینه است. هر دو مورد مدل‌هایی از خوشه زن آرمانی هستند. این مدل به دلیل قائل بودن ذاتی غیرجسمانی و فاقد عاملیت برای معشوق، با دیدگاه سنتی در گفتمان کالایی‌سازی بدن اختلال ایجاد می‌کند. مرد شعر شاملو از نیروی عشق این زن آرمانی تغذیه می‌کند (مهر تو نبردافزار است) تا قدرتمندتر و پیروزتر شود (تا پنجه در پنجه تقدیر کنم). این همان گفتمان غالب است که زنی وفادار و مطیع را برای رشد مرد در سلسله‌مراتب قدرت تشویق می‌کند. در شعر فرخزاد، مرز میان

آن دوباره تنظیم می‌شود، به شکلی که در پایان شعر رابطه جنسی وحدت عاشق و معشوق است. اما در بر او ببخشاید، کنش جنسی با طرحواره تولید مثل فعال می‌شود و در ادامه عناصر تجاوز جنسی به آن افزوده می‌شود.

طرحواره‌های ادبی آیدا در آینه

شبانۀ بر اساس دو طرحواره پرستار و طرحواره جنگ‌آور شکل گرفته است. مرد جنگجویی است که برای ادامه به امید، تیمار و مجهز شدن نیاز دارد و زن پرستاری است که قادر به مراقبت، حمایت و مهر ورزیدن است. عناصر شعر و رابطه عاشقانه این دو در راستای حفظ و تقویت طرحواره‌اند. زن به مثابه پرستار بخشی از خوشه مدل شناختی آرمانی زن ایده‌آل است. شکل دیگری از این مدل، زن اثری، در آیدا در آینه ظاهر می‌شود که بخشی از طرحواره پری است. مرد بار دیگر در طرحواره جنگ‌آور ظاهر می‌شود که پس از جنگ با تقدیر، عشق پری را به دست آورده است. عناصر شعر حافظ این دو طرحواره‌اند.

سرود آن کس که از کوچه به خانه بازمی‌گردد بر اساس طرحواره انتظار تولد شکل گرفته است. اما این تولد، تولد دو مفهوم انتزاعی عشق و شعر است. مرد برای عشق و شعر در نقش مادر زاینده ظاهر می‌شود و زن پدری است که در اشتیاق و انتظار تولد شعر است. این داده‌ها باعث شکست طرحواره و تنظیم دوباره آن می‌شود. در شعر هفتم سرود پنجم تولد فرزند به مثابه تولید مثل و در طرحواره جفت‌گیری ظاهر می‌شود. در این طرحواره تولد فرزند حاصل میل بقای مرد و میل مادری زن است و از هر عنصر عاشقانه یا انسانی خالی است. این طرحواره با شکست طرحواره تولید مثل و تنظیم دوباره آن شکل گرفته است.

محورهای تبیینی

داده‌های حاصل از توصیف و تفسیر شعر فرخزاد و شاملو را می‌توان در سه محور تبیینی زنان و مردان به عنوان والد، زنان و مردان به عنوان سوژه رابطه و زنان و مردان مستقل از یکدیگر در ارتباط با گفتمان‌های جنسیت در دهه چهل قرار داد. در دهه چهل حضور زنان در عرصه‌های عمومی افزایش یافته بود، اما این موضوع با تغییر مناسبات قدرت میان زنان و مردان همراه نبود. مفهوم مردانگی هژمونیک که در دوره پهلوی اول با مفاهیمی چون قدرت، دیکتاتوری، خشونت، قدرت جنسی و نیروی تولید مثل شکل گرفته بود، در این دهه نیز همچنان گفتمان غالب بود. مفهوم زنانگی مطیع و وابسته که با مدل زن به مثابه مادر، پرورش‌دهنده فرزندان و حافظ اخلاق خصوصی و عمومی در همان دوره ساخته شده بود، بخشی از پروژه مدرنیزاسیون نیز بود. زن به مثابه همسری وفادار و مادری مهربان اکنون باید به عنوان زنی مدرن و با

شاملو ریشه در دیدگاه سنتی دارد که خود حافظ وجه وابستگی زنان در گفتمان غالب است. الگوی مادر پرورش‌دهنده که بخشی از گفتمان غالب است نیز در شعر شاملو در ترکیب با معشوق به شکل‌گیری انگاره زن آرمانی می‌انجامد. مرد شعر او نیز در مجموع واجد مشخصات مرد هژمونیک است. در شعر او فضاهای رقیب میان جنسیت‌ها، با به حاشیه راندن جنسیت زنانه، با حذف یا با بی‌چهرگی، اتفاق می‌افتد. در مقابل، بازنمایی زنان در شعر فرخزاد بر همان مرزهای حرکت می‌کند که لازمه اختلال در نظم گفتمانی موجود است، یعنی فاصله خود را با زنانگی مدرن حکومت‌ساخته و زنانگی سنتی حفظ می‌کند. شعر او نسبت به دو جنسیت زن و مرد کمتر قطبیده است و فضاهای رقیب در شعر او بیشتر میان انواع زنان شکل می‌گیرد. این در کنار استفاده از جسم و تجربه زنانه در مفهوم‌سازی، تقابل او با گفتمان غالب را در سطوح مختلف نشان می‌دهد. این مطالعه نمونه‌های خود را بر اساس کاربرد صریح یا ضمنی زن و مرد در شعر، کارکرد آنها در نقش‌های مختلف و جنسیت‌مند کردن اشیاء و پدیده‌های فاقد جنسیت متمرکز کرده بود. بررسی بازنمایی جنسیت در سطح دستور زبان، فارغ از نشانه‌های صریح، که در این مطالعه امکان پرداختن به آن وجود نداشت، می‌تواند موضوعی برای مطالعات آتی باشد.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق در پژوهش

در این پژوهش، هیچ‌گونه آزمایش بالینی بر روی انسان یا حیوان صورت نگرفته است. کلیه اصول مرتبط با اخلاق نشر نیز رعایت شده است.

مشارکت نویسندگان

پیش‌نویس مقاله را نویسنده اول نوشته است. پس از بازبینی و اعمال برخی اصلاحات توسط سایر نویسندگان، نسخه نهایی با مسئولیت نویسنده دوم تدوین شد.

منابع مالی

برای انجام این پژوهش از هیچ موسسه یا سازمانی کمک مالی دریافت نشده است.

تشکر و قدردانی

مقاله حاضر بخشی از رساله دکتری در موسسه آموزش عالی علوم شناختی است. از کلیه اساتید و متخصصانی که ما را با نظراتشان یاری کردند سپاسگزاریم.

رابطه عاشقانه و جسمانی محو می‌شود که بارزترین نمونه آن را می‌توان در شعر وصل و با اتصال دو طرحواره رابطه جنسی و طرحواره وصل دید که طی آن زن و مرد طی فراز و نشیب‌های رابطه به یکی شدن در نقطه‌ای برابر می‌رسند. این مسیر، چنانچه فرخزاد در شعر روی خاک با مفهوم‌سازی رابطه جنسی بر اساس زیست گیاهی تصویر می‌کند، مسیری طبیعی است. فرخزاد (۱۴ مورد) بیش از شاملو (۵ مورد) از کنش جنسی برای مفهوم‌سازی بهره برده است. در چارچوب رابطه، زن و مرد شعر فرخزاد هر دو مقابل گفتمان غالب قرار دارند. به عبارت دیگر او همزمان با فعال کردن گفتمان برابری طلبانه که خود را در کنش جنسی_عاشقانه نشان می‌دهد (در یکدیگر تمام لحظه بی‌اعتبار وحدت را دیوانه‌وار زیسته بودیم)، کالایی‌سازی بدن را نیز طرد می‌کند (شهر ستارگان گران‌وزن ساق و باسن و پستان و پشت جلد و هنر).

زن و مرد مستقل از یکدیگر

در آیدا در آینه زن تنها یک بار در خارج از بستر رابطه (با مرد) یا والد بودن (برای فرزند) ظاهر می‌شود (خواهران دلتنگ). مرد اما علاوه بر این دو بستر، به شکل مستقل نیز حضور دارد و چنانچه در طرحواره جنگ‌آور در شبانه و آیدا در آینه دیده شد، فعالانه عمل می‌کند. در گفتمان غالب نیز زن همواره در نسبتش با مرد تعریف می‌شود و مرد آن کسی است که می‌تواند در سلسله‌مراتب قدرت رشد کند. در شعر فرخزاد مرد مستقل از حوزه رابطه یا والد بودن حضور ندارد و در همین موارد نیز چنان تصویر می‌شود که گویی همچون زن به گفتمانی برابری طلب تعلق دارد. زنان اما با نقش‌های مختلفی از جمله مادر پرورش‌دهنده، مادر زاینده، همسر وفادار، زن زیبا در شعر ظاهر می‌شوند تا به عنوان نموده‌های گفتمان غالب به چالش کشیده شوند که بارزترین نمونه این چالش در طرحواره زندگی روزمره در وهم سبز دیده می‌شود. راوی خود را از این زنان جدا، به عنوان مثال زن تنها در طرحواره انزوا در وهم سبز و نیز در طرحواره بزرگسالی در آن روزها) می‌بیند.

نتیجه‌گیری

گفتمان مردانگی هژمونیک و به تبع آن زنانگی مطیع مدرن، دو گفتمان غالب در دهه چهل هستند که با گفتمان کالایی‌سازی بدن نیز همپوشانی دارند. گفتمان‌های رقیب، شامل گفتمان‌های برابری طلبانه و ضد کالایی‌سازی بدن بودند. بر هم زدن نظم گفتمانی موجود نیازمند مرزگذاری با زنانگی مدرن حکومت‌ساخته و زنانگی سنتی بود که هر دو استقلال هویت زنانه را انکار می‌کردند. قدرت تولید مثل مردان و توان باروری زنان تنها بخش گفتمان غالب است که با شدتی مشابه از سوی شاملو و فرخزاد طرد می‌شود. نشانه‌های طرد کالاسازی بدن در شعر

نویسندگان مقاله حاضر هیچ‌گونه تعارض منافی ندارند.

References

1. Klages M. Literary theory: The complete guide. 2nd ed. London: Bloomsbury Publishing; 2017. pp. 65-66.
2. Stockwell P. Cognitive poetics and literary theory. *Journal of Literary Theory*. 2007;1(1):135-152
3. Stockwell P. Cognitive poetics: An introduction. London: Routledge; 2002.
4. Lakoff G, Johnson M. Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought. New York: Basic Books; 1999.
5. Gibbs Jr RW. Embodiment and cognitive science. Cambridge: Cambridge University Press; 2005. p. 47.
6. Pilcher J, Whelehan I. Key concepts in gender studies. 4th ed. London: Sage; 2017.
7. Ergasheva GI. Language potential through cognitive semantics lens: Frames and ICMs of gender terms. *Journal of Critical Reviews*. 2020;7(14):3300-3308.
8. McConnell-Ginet S. Gender and its relation to sex: The myth of 'natural' gender. In: Corbett GG, editor. The expression of gender. Berlin: de Gruyter; 2015. pp. 3-8.
9. Fausto-Sterling A. Gender/sex, sexual orientation, and identity are in the body: How did they get there?. *The Journal of Sex Research*. 2019;56(4-5):529-555.
10. Rippon G. The gendered brain: The new neuroscience that shatters the myth of the female brain. New York: Penguin Random House; 2019. pp. 22-24.
11. Wardhaugh R, Fuller JM. An introduction to sociolinguistics. 7th ed. West Sussex, England: John Wiley & Sons; 2015. p. 211.
12. Jule A. Speaking up: Understanding language and gender. Bristol, England: Multilingual Matters; 2018. pp. 33-38.
13. Croft W, Cruse DA. Cognitive linguistics. Cambridge: Cambridge University Press; 2004. pp. 92-95.
14. Hart C. Cognitive linguistic critical discourse studies. In: Flowerdew J, Richardson JE, editors. The routledge handbook of critical discourse studies. London: Routledge; 2018. pp. 77-92.
15. Fairclough N. Critical discourse analysis: The critical study of language. London: Routledge; 2013. p. 144.
16. Abedi K. An introduction to Persian poetry in the 20th century. Tehran: Jahane Ketab; 2017. p. 125. (Persian)
17. Hoghoughi M. Modern poetry from the beginning to today. Tehran: Sales Publication; 2005. p. 111. (Persian)
18. Barahani R. Forough, the founder of the female school of Persian poetry. In: Jalali B, editor. Forough Farrokhzad: Live forever, stay on top. Tehran: Morvarid; 1996. pp. 483-487. (Persian)
19. Nafisi M. The image of woman in Shamlu's poetry. *Aban*. 2001;5. (Persian)
20. Dierenberger L, Kian A, editors. Nation-state and the making of gender, bodies and sexualities: Iran, Turkey, Afghanistan. Paris: Presses Universitaires de Provence; 2021. p. 14. (Persian)
21. Rouhi Z. Cultural history of the body and embodiment in modern age of Iran. Tehran: Ensanshenasi; 2020. pp. 129-132. (Persian)
22. Jorgensen MW, Phillips LJ. Discourse analysis as theory and method. London: Sage; 2002. pp. 8-12.
23. Evans V. Glossary of cognitive linguistics. Edinburgh: Edinburgh University Press; 2007. p. 66.
24. Fairclough N. Critical discourse analysis: The critical study of linguistics. New York: Longman; 1995.
25. Johnson M. The meaning of the body: Aesthetics of human understanding. Chicago: University of Chicago Press; 2007. pp. 350-356.
26. Kovecses Z. Metaphor: A practical introduction. Oxford: Oxford University Press; 2010. pp. 89-92.

27. Alvanoudi A. Grammatical gender in interaction: Cultural and cognitive aspects. Boston:Brill;2014.
28. Boroditsky L, Schmidt LA, Phillips W. Sex, syntax, and semantics. In: Gentner D, Goldin-Meadow S, editors. Language in mind: Advances in the study of language and thought. Cambridge:MIT Press;2003. pp. 61-79.
29. Baptista NI, Macedo EC, Boggio PS. Looking more and at different things: Differential gender eye-tracking patterns on an irony comprehension task. *Psychology & Neuroscience*. 2015;8(2):157-167.
30. Freeman M. Poetry and the scope of metaphor: Toward a cognitive theory of literature. In: Barcelona A, editor. Metaphor and metonymy at the crossroads: A cognitive perspective. Berlin and New York:Mouton de Gruyter;2000. pp. 253-281.
31. Koller V. Analyzing metaphor and gender in discourse. *Unite et diversite de la linguistique: Cahiers du Centre d'Etudes Linguistique*. Lyon:Atelier integre de publication de l'Universite Jean Moulin;2011. pp. 125-158.
32. Paknahad Jabarouti M. Faradasti va foroudasti dar zaban (Elevation and degeneration of language) Tehran:Gaame Nou;2002. (Persian)
33. Ravosh A. The Simulacrum: women representation in 70th decay magazines. Tehran:Roshangaran & Women Studies Publishing;2010. (Persian)
34. Ghasemi Z. The study of the conceptual metaphors of "woman" in the poems of Forough Farrokhzad. *The Dore Dari Journal*. 2015;16:25-36. (Persian)
35. Rezapour E. The role of gender in the construction and selection of metaphor in the Shamlou and Mashiri's poems by metaphor discourse theory. *Persian Language and Literature Research*. 2018;84:133-156. (Persian)
36. Sadeghi L. Cognitive approach to literary criticism. Tehran:Logos;2021. pp. 14-21. (Persian)
37. Baghdar Delgosh A. Women's student publication in Iran 1942-2019. Tehran:Roshangaran and Women Studies Publishing;2023. pp. 38-41. (Persian)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی